

TANKÖNYVEK, NEMZETFOGALMAK

NAGY ÁGOSTON

Lajtai L. László:

„Magyar nemzet vagyok”

Az első magyar nyelvű

és hazai tárgyú történelemtankönyvek

nemzetdiskurzusa

Argumentum, Budapest, 2013.

643 oldal, 3900 Ft

A TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK ÉS AZ ESZMETÖRTÉNET

A kiadó immáron több mint egy évtizede futó Eszmetörténeti Könyvtár című sorozatáról talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar eszmetörténethez kapcsolódó kutatások egyik legfontosabb publikációs fórumaként szolgál. A zömében politikai, politikafilozófiai témájú monográfiák és tanulmánykötetek sorában Lajtai L. László munkája kivételnek számít, hiszen témaválasztását tekintve nem a politikai gondolkodás, illetve a professzionalizálódó „társadalomtudományos” diskurzus termékeivel, hanem egy jól lehatárolt szövegekörpusszal, a XIX. század első felének „magyar nyelvű és hazai tárgyú” történelemtankönyveivel foglalkozik.

A szerző által választott „látószögek” alapján azon magyar eszmetörténeti törekvések közé sorolhatjuk a könyvét, amelyek szemléleti, módszertani inspirációjukat tekintve a nyelv-, illetve fogalomközpontú történeti és a konstruktivista-diskurzív társadalomtudományi megközelítések koordináta-rendszerében helyezhetők el. Lajtai szorosan kapcsolódik a nemzetépítés XVIII–XIX. századi folyamataival foglalkozó kutatások hazai divatjához is, amikor vizsgálódása középpontjába az első hazai történelemtankönyvekben körvonalazódó nemzetdiskurzusokat helyezi.

1 ■ A „hosszú” századforduló időszakának politikai irodalmára vonatkozó eszmetörténeti programhoz lásd: Kovács Akos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Egy kutatási program keretei. *Korall*, 10 (2009. április), 35. szám, 147–174. old.

2 ■ Vö. Takáts József: Politikai beszédmodok a magyar 19. század elején (A keret). *ItK*, 102 (1998), 5–6. szám, 668–686. old.

3 ■ Takáts József: Nacionalizmus a tankönyvekben. *Élet és Irodalom*, 58 (2014), 9. szám, 2014. február 28.; Hönich Henrik. A jelen története: a múlt nemzetesítése a tankönyvekben. *Szif*, 13 (2014), 5. szám, 76–81., 78. old.

4 ■ Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1974.

Ugyanakkor már az elején érdemes megjegyezni, hogy munkájában nem csupán a Magyarországon módszertani hibridnek és intézményes beágyazottságát tekintve kakukktójsnak számító eszmetörténet-írás¹ található lexikonszerű alapossággal rendszerezett információkat és továbbgondolásra érdemes problémákat a XIX. század első felének politikai-társadalmi kulcsfogalmaival kapcsolatban, de a korszak magyar irodalmának nyelvhasználatával foglalkozó irodalomtörténeti,² illetve a modernitás kérdéskörével szembe-sülő történettudományi kutatások is.

A „*Magyar nemzet vagyok*” nem könnyű olvasmány, és talán nem is érdemes teljesen egységes könyvként olvasni, hiszen több, önmagában is lezárt egységet alkotó munka rejtőzik benne, ahogy erre már több recenzió is felhívta a figyelmet.³ Mivel azonban egy monográfiáról (illetve az alapjául szolgáló disszertációról) van szó, mégsem mehetünk el a történeti narrativa koherenciájának és a több helyen is kifejtett módszertani programok következetes érvényesíthetőségének kérdése mellett.

Az első két részben tárgyaltak a tulajdonképpeni tankönyvelemzés tágabb kontextusait adják. A négy nagy fejezetből az első, amely címében (*Nemzet és történelem*) Szűcs Jenő korszakos tanulmánykötetét⁴ idézi, a nacionalizmuselméletek tömör ismertetése mellett a magyar nyelvű történetírás kialakulásával foglalkozik, amelynek Lajtai a középkori latin nyelvű előzményektől kezdve a XIX. század közepéig adja problémaközpontú összefoglalását. A második fejezet (*Nemzet és történelemoktatás*) száz oldalba sűríti a történelemoktatás 1848 előtti intézményi kereteinek történetét, a tankönyvszerzők társadalomtörténeti elhelyezését, illetve a „tankönyvkorpuszra” mint speciális forráscsoportra vonatkozó tudnivalókat. A voltaképpeni szövegelemzés az utolsó két fejezetre marad, és nagyjából a könyv felénél (a 265. oldalnál) kezdődik. A *Nemzetek és szövegek közöttiség* című fejezet a korpusz „transztextuális nemzetdiskurzusának”, azaz a tankönyvek para- és intertextusainak (címhasználat, mottó, előszók, jegyzetanyag, idézetek, illusztrációk stb.) vizsgálatát végzi el. A negyedik, egyben utolsó rész (*Nemzet és fogalomhasználat*) igyekszik analitikusan szétszálalni a vizsgált forráscsoport fogalmi hálóját, a „történelem”, a „nemzet” és az „állam” történeti-politikai alapfogalmaira koncentrálva. A munka végül függelékkel zárul, amely a történelemtankönyvek részletes katalógusát és a szerzőikre vonatkozó releváns adatokat foglalja össze.

A kötet a négy fejezetben eltérő metodológiát alkalmaz. Az első eszmetörténeti ihletésű tudománytörténetet, míg a második egyrészt filológiai, másrészt intézmény- és társadalomtörténeti szempontú elbeszélést nyújt. A harmadik rész ismét új elemzési kereteket vezet be a vizsgálódásba, amikor Gérard Genette transztextualitás-elméletéhez és a történeti ikonográfiához nyúl. Végül a negyedik fejezet részben olyan fogalomtörténeti vizsgálat, amely egyes „kulcsfogalmak” jelentésmezőire, illetve elmozdulásaira igyekszik fényt deríteni, annak alapján, hogy „egy-egy tankönyvszerző mit ért” rajtuk (385. old.), részben pedig olyan narratív elemzés, amely a tankönyvek elbeszéléssémáinak összevetésén túl igyekszik a forrásokot visszacsatolni a kor politikai és tudományos diskurzusában élő történeti-jogi „mitoszokhoz” is (mint amilyen az „ősi alkotmány”, a „Szent Korona-eszme” vagy a „nemzeti karakter”).

Az eredetüket tekintve nagyon különböző nyugati tudományos kontextusokból származó módszertani javaslatok alkalmazhatósága a tankönyvek nemzetdiskurzusára, illetve az adaptáció korlátai nemcsak a szerző által választott korpusz elemzését érintik, hanem a XVIII–XIX. századi magyar eszmetörténet vizsgálatának általános problémáira és metodológiai kihívásaira is ráterelik a figyelmet.

A kérdéssel az utóbbi években mind elméleti oldalról, mind pedig a történetírás praktikus szempontjait szem előtt tartva több tanulmány is foglalkozott. A nemzethez kapcsolódó „fogalmi hálónak” és a fogalomtörténet-írás lehetőségeinek a problémáit boncolgató diskurzus pedig még ennél is régebbre tekint vissza,⁶ még akkor is, ha nem lépünk hátra egészen a Molnár Erik-vitáig és annak kapcsán a nemzettudat és a patriotizmus magyarországi eszmetörténetének részleges revízióját elvégző értelmezésekig.⁷

Ahogy erre Lajtai is felhívja a figyelmet, a bőséges hivatkozási apparátusban megszólaltatott módszertani iskolák, eltérő kérdésfeltevéseikből, preferált korszakukból, illetve választott forráscsoportjaikból következően sok esetben már egy-egy nemzeti tudományos kultúrán belül is egymással diskurzusra képtelennek mutatkozhattak. A magyar eszmetörténettel legalább ennyire bonyolult a helyzet, hiszen a regnumon, az országon belül élő, lokálisan, nyelvi-leg, felekezeti-eg, etnikailag, rendi jogállásában stb. széttagolt társadalom párhuzamos, illetve egymással érintkező narratívák sorát produkálta saját szűkebb és az ország tágabb történetéről, ami az identitásépítés eltérő formáihoz és az identitások sokszínűségéhez vezetett. A Habsburg Birodalmon mint „összetett államalakulaton” belül elfoglalt hely és a különböző, folytonosan változó politikai lojalitások figyelembevétele különösen megnehezíti a korabeli fogalomhasználat sajátosságainak megragadását.

A magyar kutatóknak mindezen veszélyek mellett hasznos inspiráció vagy legalábbis intő tanulság a kontextualista, konceptualista történetírás receptója. Ahogy arra már Trencsényi Balázs felhívta a

figyelmet, a kora újkori, tág értelemben akár egészen a magyar rendiség alkonyáig, 1848-ig terjedő magyar forrásanyag sajátosságai miatt a mechanikus adaptáció helyett a különböző hagyományok talaján kisarjadt iskolák módszertani meglátásainak vegyítése lehet a járható út.⁸ Lajtai voltaképpen erre, az alapkutatók hiányában korántsem egyszerű feladatra vállalkozott a tankönyvek nemzetfogalmaival kapcsolatban. Saját bevallása szerint a német *Begriffsgeschichte* problémafelvetése áll ugyan hozzá a legközelebb, a kötet egészére mégis inkább egyfajta módszertani „eklektizmus”⁹ a jellemző, amely jelentős részben a XIX. század eleji magyarországi eszmetörténetnek és az egyes forráscsoportoknak a sajátosságaiból fakad.

Ennek az „eklektizmusnak” a fényében, a könyv akár külön monográfiákként is értelmezhető fejezetei mentén igyekszem bemutatni Lajtainak a nemzetdiskurzusok lokalizálására és elemzésére tett kísérletét. A XVIII–XIX. századi nemzetfogalmak problematikája a korabeli nyilvánosság majd minden szintjén és sokféle forrástípus kapcsán megragadható. A tankönyv-

5 ■ Ehhez legújabbán lásd: Laura Cruz – Willem Frijhoff: *Myth in History, History in Myth*. Brill, Leiden, 2006.

6 ■ A hazai kutatás számára programszerű megfogalmazását lásd: Bence György: Márkus és a kulcsszavak. In: Háy János (szerk.): *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai*. Atlantisz, Bp., 1993. 81–97. old.

7 ■ Vö. a *Történelmi Szemle* 1963. évi 1. számában található cikkekkel és hozzászólásokkal (*Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában*). A vita nyomán kialakuló diskurzusban mindenekelőtt Szűcs Jenőnek a nyugati metodológiai trendekkel lépést tartó munkái hoztak újat a problémahalmaz leírására használt tudományos nyelvet illetően is. Vö. Szűcs: *Nemzet és történelem*.

8 ■ Trencsényi Balázs: Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció. In: uő: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum, Bp., 2007. 13–58. old.

9 ■ Takáts József például hasonlóan érvelt saját eszmetörténeti módszertana kapcsán. Vö. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Bp., 2007. 10. old.

10 ■ Lajtai L. László: *Nemzetkép az iskolai történelemoktatásban 1777–1848. A nemzeti történelem konstruálása az első magyar történelemtankönyvekben*. Iskolakultúra–OSZK–OPKM, Pécs–Bp., 2004.

11 ■ Biró Sándor: *Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében*. Tankönyvkiadó, Bp., 1960. 9. old.

12 ■ Maria Repoussi – Nicole Tutiaux-Guillon: New Trends in History Textbook Research: Issues and Methodologies toward a School Historiography. *Journal of Educational Media, Memory & Society*, 1 (2010), 2. szám, 154–170. old.

13 ■ Dárdai Ágnes: *A tankönyvkutatás alapjai*. Dialóg Campus, Bp.–Pécs, 2002. 44–48. old.

14 ■ Az amerikai történelemtankönyvekben például – a történelemszemlélet átalakulásával és a gazdasági, társadalmi változásokkal összhangban – az „erényes köztársaság” patrióta hősökre épülő története a nemzetállam történetévé alakult a XIX. század első harmadától az 1900-as évek elejéig tartó időszakban. Joseph Moreau: *Schoolbook Nation: Conflicts over American History Textbooks from the Civil War to the Present*. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 2003. 26–51. old.

15 ■ Szabó András Péter: „De Profundis”. Nemzeteszmék az 1657 utáni évek erdélyi válságában. *Századok*, 146 (2012) 5. szám, 1085–1160. old.; Trencsényi Balázs – Zászkaliczky Márton: Towards an Intellectual History of Patriotism in East Central Europe in the Early Modern Period. In: uők (eds.): *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*. Brill, Leiden–Boston, 2010. 1–72. old.

korpusz eszmetörténeti értelmezése nem csupán a nyugati tudományosságból merített módszertani ajánlatok adaptációját követelte meg a szerzőtől, de az eltérő kérdésfeltevések és metodológiai hagyományok alapján szerveződő hazai tudományosság eredményeinek „multidiszciplináris” keretű alkalmazását is.

Kétségtelen, hogy a monográfia és az előtanulmányaként is felfogható, 2004-es kötet¹⁰ témaválasz-

tása elsősorban nemzetközi trendekbe illeszkedik. Ugyanakkor a szerző támaszkodhatott Bíró Sándornak a korszak hazai tankönyveiről 1960-ban megjelent monográfiájára, amely bár maga is alapvetően a (polgári) nemzetépítés előtörténetét állította vizsgálata középpontjába, a tankönyvekben (különösen a több tucat kiadásban megjelent *Hármas Kis Tükör* hatásáról szólva) „a magyarság különböző osztályainál meglevő történelmi műveltség közös anyagát” találta fel.¹¹ Fontos megjegyezni, hogy már Bíró is kitüntetett szerepet tulajdonított a politikumnak a tankönyvek által közvetített, formált történelemszemlélet elemzése során, azonban a korszakra jellemzően elsősorban a „haladó hagyományokra” fókuszált, így könyvének tágabb témája (jelentős nemzetközi események, mindenképp a forradalmak tankönyvi megítélése)

és változatosabb forrásbázisa (tankönyvpótló kéziratok bevonása) ellenére is komoly hiányosságokat mutat. Lajtai pedig, bár megállapítja (1848 felé közeledve) a nemzet körüli fogalmi háló dinamikus változását, azaz a politikai-társadalmi szókinccs ezen szeletének a kosellecki *Sattelzeit*-modellre emlékeztető „modernizálódását”, ám legalább ennyi, ha nem több teret szentel a rendi politikai kultúra központi fogalmi vizsgálatának.

Az iskolai tankönyvek változatos szempontokat és módszereket érvényesítő elemzését különösen német, angol és francia nyelvterületen szinte önálló diszciplínaként tartják számon (*textbook studies*),¹² Magyarországon azonban az ilyen kutatások még mindig kevésbé intézményesültek.¹³ A jelentősebb külföldi munkák nemzeti szemzőgből, komparatív keretben, illetve a kulturális transzferekre figyelve nyúltak a forrásokhoz, vagy a jelen szempontjai, nemritkán a kri-

tikai diskurzuselemzés szemüvegén keresztül olvasták újra a nacionalista és ideologikus múltkonstrukciókat, a tankönyvek „politikáját”, vagy pedig eszmetörténeti (diskurzus-, illetve fogalomtörténeti) forrásként fogták fel a vizsgált korpuszt.

A XIX. század első felében a nemzetdiskurzusok és nemzetfogalmak története a kollektív identitások át- és kialakításának története, egyben forrásvidéke

a modern magyar nacionalizmus nyelvi és ikonográfiai eszköztárának is. A magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemkönyvek kétségkívül jelentős forráscsoportját jelenthetik a nacionalizmuskutatásnak. A tankönyvek egyszerre szembesülhetünk a tudományos diskurzus helyzetével, politikai és felekezeti szándékokkal, a történeti tudás közvetítésének módjaitól, illetve nyomon követhetjük a nemzeti panteon- és kánonképzés ellentmondásaitól sem mentes folyamatát. Részben ezekből következik, hogy a tankönyvek szerepe nehezen becsülhető túl a politikai kultúra és a politikai nyelvhasználat formálódásában, amelyben a magyar történelemből vett érvek a XVIII. század végétől egyre inkább domináns helyzetbe kerültek az antik, illetve kora újkori eredetű szókinccsel (mint a republikanizmus,

neosztoicizmus stb.) szemben.¹⁴

NEMZET, TÖRTÉNELEM, TÖRTÉNELEMOKTATÁS

A kismonográfia hosszúságúra nyúló bevezető fejezetben Lajtai egyrészt tömören összefoglalja a nacionalizmuselméletekre vonatkozó elképzeléseket és a XIX. század magyar nacionalizmusának jellemzőit, másrészt áttekinti a nemzeti (hazai tárgyú és magyar nyelvű) történetírás kialakulásának, intézményesedésének folyamatát a nemzetdiskurzusok modernizálódásának tükrében.

A nacionalizmuselméletek rivális iskoláinak lényegre törő bemutatása során, ahogyan erre már a kora újkori politikai nyelvhasználatban kapcsolatban felhívták a figyelmet,¹⁵ Lajtai arra a következtetésre jut, hogy önmagukban sem a „modernista”, sem pedig a perennialista, primordialista megközelítéseket felváltó

etnoszimbolista elméletek nem alkalmasak a XVIII–XIX. századi magyarországi nemzetdiskurzusok leírására. A Koselleck-féle projekt nemzetértelmezése¹⁶ egyszerre hangsúlyozza bizonyos szemantikai struktúrák állandóságának és a radikális változásoknak a kettőségét. Azaz a különféle etnokulturális oppozíciók és politikai-jogi elhatárolások tovább élését és beépülését a modern nemzetkoncepciókba, ami az 1750 és 1850 közötti „nyeregidőszakban” a „nép” és a „nemzet” fogalmának jelentős szemantikai átalakulásával zajlott le. A XVIII. század közepétől 1848-ig tartó időszakban Lajtai szerint is kitapintható egy ilyen szemantikai változás, a nemzet fogalma ekkor „modernizálódott, [...] mélyre ható politikai és ideológiai átrendeződésen ment keresztül, miközben erőteljesen demokratizálódott és történetfilozófiai perspektívába került”. Ennek során a politikai jogok alapján elkülönülő (populus és plebs közötti különbségtételre épülő) „rendi nemzet” képzetét a „nemzet” és a „nemzetiségek” kettősége váltotta fel, amelyben a nyelv kérdése politikai-ideológiai kontextusba került (39–40. old). Ugyanakkor a XIX. század első felében még párhuzamosan, ám egyre kevésbé problémamentesen éltek együtt a különféle nemzet- és nemzetiség-konceptiók (hungarus, rendi, nemesi, a magyarral szembeállított „nemzetiségi”).

A nemzeti történetírás kialakulásának történetét akkor sem haszontalan összefoglalni, ha ez a munka kézikönyv-jellegét erősíti. A kezdetektől 1848-ig terjedő, de alapvetően a „történelem modern koncepciójára”, a történetírás mint szaktudomány intézményesülésére, a „kritikai történetírás” megjelenésére, illetve mindennek a nemzetdiskurzus modernizálásában betöltött szerepére koncentrááló alfejezetek használnak a hazai tudományosság szempontjából vitathatatlan. Az irodalomtudomány oldaláról Dávidházi Péter már megírta ugyan a „nemzeti irodalom” kialakulását a XVIII. századtól a XIX. század végéig átfogó magnum opusát,¹⁷ ám a korszak magyar történetírásának történetét feldolgozó monográfiák közül még az eddig megjelent legátfogóbbak is csak érintőlegesen foglalkoznak a nemzet és a historiográfia összefüggéseivel.¹⁸ Lajtai eszmetörténetre érzékeny szemlélete több szempontból is újító, egyrészt nem zárja be a (nemzeti) történelem problémáját az „elkülönülő” szaktudományos diskurzusok keretei közé, másrészt van bátorsága, hogy nagy intervallumban és széles forrásbázison egy problémaközpontú elbeszélésben kövesse nyomon a történelemtől alkotott elképzelések változását.

Fontos erénye az első fejezetnek, hogy aprólékosan, de diskurzív szempontból és a különböző felfogások közötti vitákra is koncentrálnak egy nagy narratívába rendezve a „nemzeti történelem” kialakulásának 1848-ig tartó történetét. Az anyanyelvű nemzeti történetírásig vezető út bemutatása nagy figyelmet fordít a középkori, a kora újkori és a klasszikus századforduló környéki Magyarország nyelvi, etnikai, felekezeti sokszínűségére (katolikus, protestáns, jezsuita, szász, szé-

kely, erdélyi stb. történetírások). Ez az összefoglalás sokat segíthet a XIX. század közepére lassan kristályosodó és intézményesülő magyar nyelvű történetírás és a benne kirajzolódó nemzetkonceptiók eszmetörténeti előzményeinek és kontextusainak megértéséhez.

Nagyjából a XVIII. század közepétől zajlott az a folyamat, amelynek során a különböző felekezetekhez, illetve az intézmények (például a szerzetesrendek) fenntartóinak előírásaihoz igazodva a történelemoktatás különféle formái megjelenhettek és autonómiára tehettek szert. Ebben a piarista és a jezsuita tanítórend járt elől. Lajtai szerint ezeknek a szórványos kísérleteknek (mint az egyre gyakrabban magyar nyelven előadott iskoladramáknak, a historia litteraria oktatásának stb.) az 1777-es Ratio Educationis adott lökést. Elvben Mária Terézia tanügyi rendelete a felvilágosult monarchikus (állam)patriotizmus jegyében (nem függetlenül Sonnenfels hazafiságról alkotott koncepciójától) az államhoz és az uralkodóhoz hűséges alattvalókat egyszerre erényes és hazafias állampolgárokká kívánta nevelni, amiben elengedhetetlen elem volt az olyan országismereti tárgyak középszintű oktatása, mint amilyen a földrajz és a történelem. Természe-

16 ■ Vö. Reinhart Koselleck: *Nép, nemzet, nacionalizmus*, tömeg. Ford.: Vincze Ferenc – Klement Judit. *Korall*, 37 (2009) 5–15. old.

17 ■ Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése*. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet. Universitas, Bp., 2004.

18 ■ Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 1995.; Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 15–45., 77–91. old.; Erős Vilmos: A XVI–XVIII. századi történetírás (II.) *Világosság*, 50 (2009), ősz, 127–137. old. Kivétel Baár Mónikának a kelet-közép-európai történetírás és a nemzet-építés összefüggéseit tárgyaló kötete, amely fontos problémákat vet föl a magyar anyag nemzetközi kontextusaival kapcsolatban: Monika Baár: *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*. Oxford U. P., Oxford – New York, 2010.

19 ■ Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. L'Harmattan, Bp., 2010.

20 ■ Pogány Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Magyar Helikon, Bp., 1978.; úó (szerk.): *Riadj Magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*. Magvető, Bp., 1983.

21 ■ Küllös Imola: *Köz-költészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi köz-költészet összehasonlító műfaj-, szűzé- és motívumtörténeti vizsgálata*. L'Harmattan, Bp., 2004. Újabbban: Vaderna Gábor: *A köz-költészet kutatása és az irodalomtörténet*. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Köz-költészet tanulmányok 3. reciti*, Bp., 2014. 13–50. old. A rendi társadalom diskurzusainak populáris regiszterében forgalomban lévő történelemképek és kollektív identitások szempontjából különösen fontos forráscsoportba nyújt betekintést az alábbi forráskiadás: Csörsz Rumen István – Küllös Imola (s. a. r.): *Köz-költészet 3. A társadalmi élet költészete*. A: Történelem és társadalom. Universitas – Editio Princeps, Bp., 2013.

22 ■ Varga Bálint: *Nemzet és történelem az iskolában 1848 előtt*. *Aetas*, 29 (2014) 3. szám, 211–213. old.

23 ■ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. MTA TTI, Bp., 1996. 197–228. old.

24 ■ A kora újkori irodalomra vonatkozóan lásd például: Pesti Brigitta: *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*. Kossuth-EKF, Bp.–Eger, 2013. Illetve a részben a Lajtai által is vizsgált korszakra vonatkozóan: Szajbély Mihály: *Előszó és ajánlás: Regény és közönsége a 18. század második felében*. *lTK*, 67 (1985), 3. szám, 543–564. old.

25 ■ Gérard Genette: *Transztextualitás*. Ford. Burján Monika. *Helikon*, 42 (1996), 1–2. szám, 82–90. old.

tesen a Ratio végrehajtása, különösen a protestánsok körében, már csak rendeleti jellegénél fogva sem ment zökkenőmentesen, ugyanakkor felhívta a figyelmet az oktatásban használt „kézikönyvek” jelentőségére, amit az 1806-os második tanügyi rendelet aztán tovább konkretizált, Pray György művét ajánlva az intézmények figyelmébe.

A vizsgált korszakból Lajtai a tankönyvként definiálható források körét 17 azonosítható szerző összesen 129 kiadást megért munkáira szűkítette le. A korabeli „tankönyvpiac” szerkezete meglehetősen aránytalan lehetett, hiszen amíg Losontzi István *Hármas Kis Tükör* című könyve 1848-ig 66 kiadást ért meg, illetve tőle messze elmaradva másodikként 16 kiadással Spányik Glycértől a *Magyar ország’ rövid története*, addig a többi tankönyv újrakiadásai ennek a töredékét tették csak ki. A *Hármas Kis Tükör* az 1770-es évek elején jelent meg először, és még 1848 után is megért öt kiadást, így a korszak legszélesebb körben hozzáférhető történelemtankönyvként jól szemlélteti, mennyire fontos a XVIII. század utolsó negyedétől a 48-as forradalomig ívelő időszak történelemtanításának „szinoptikus” vizsgálata. Ez talán nem mellékes a korabeli politikai kultúra, politikai beszédmódok és fogalomhasználat rekonstrukciója során sem, hiszen Losontzi széles körben ismert és hozzáférhető könyvén több generáció is felnőtt, hatását tekintve a korabeli politikai-történeti műveltség egyik alapszövege lehetett. Egyáltalán nem mindegy tehát, hogy milyen változásokon ment keresztül a szöveg két emberöltőn keresztül.

A tankönyvek a XVIII. század végének, XIX. század első felének nemzetszövegeiben sajátos helyet töltenek be. A rendi társadalmi kontextusában egyaránt értelmezhetők a professzionális – laikus vagy egyházi – elitiek által előállított termékként, illetve a szűkebb vagy tágabb értelemben vett populáris kultúra részeként. Nagyon hasonló a helyzet például a korszak kalendáriumaival,¹⁹ ponyvairodalmával,²⁰ de a valamiféle történeti-társadalmi tudást közvetítő kéziratok közköltészetével²¹ is. Bár Lajtai a tankönyveket mindenekelőtt az elit politikai-történeti diskurzusainak részeként, eszme- és fogalomtörténeti forrásként kezeli,²² nem mehetünk el szó nélkül a „népszerű” irodalom szövegrendezésétől a recepciótörténetétől a problémák mellett sem. Az adaptáció vizsgálata a magyar kontextusban általában még a „magas” politikai, történelmi, társadalmi mondanivalót megfogalmazó munkák esetében sem egyszerű. Úgy vélem, a meglehetősen kiterjedt és folyamatosan használatban lévő (történelem)tankönyvekkel kapcsolatban is érdemes lenne felvetni az írás-olvasás XVIII–XIX. századi lassú térhódításának problémáját, különös tekintettel arra, amit Tóth István György a vasi nemesi bibliotékák kapcsán állapított meg, azazhogy a jogi szakmunkák mellett a tankönyvek is apáról fiúra öröklődtek. Egyfelől tehát fontos részét tették ki a nemesi és kisebb részben a paraszti műveltségnek, másfelől az adott munkák régebbi kiadásai az újjal párhuzamo-

san használatban maradhettek.²³ A tankönyvek ilyen szempontú elemzése nyilvánvalóan túlmutat Lajtai célkitűzésein és vizsgálódása keretein, ám sokat elárulhatna a tankönyvek mint szövegek, illetve a beléjük csomagolt eszmék, szimbólumok stb. hatóköréről és befogadásuk történetéről.

SZÖVEGEKKÖZÖTTISÉG ÉS FOGALMI HÁLÓK

A könyv talán legizgalmasabb, sok szempontból újító jellegű fejezete a tankönyvek – az eszme-, illetve fogalomtörténeti kutatások hazai gyakorlatában mindenképpen szokatlannak számító – paratextuális, illetve történeti ikonográfiai vizsgálatát nyújtja. Míg az előbbi régóta az irodalomtudomány és a filológia bevett eszközének²⁴ számít, a Genette által megfogalmazott elméletől és terminológiától²⁵ függetlenül is, addig az utóbbi a művészettörténet instrumentuma. A fejezet újszerűsége így leginkább abban ragadható meg, hogy sajátos kontextualista-konceptualista eszmetörténeti nézőpontból adaptálja a társtudományok által használt eljárásokat egy speciális korpuszra. Ugyanakkor már most érdemes megjegyezni, hogy bár a szerző az intertextualitás működését, illetve mind a paratextusokat, mind a tankönyvek portréit, illusztrációit illetően alapos elemzéssel szolgál, ám, ahogyan erről már korábban szó esett, a szövegeket a „társadalmi használat kontextusának” összefüggéseiben (265. old.) már jóval általánosabb szinten sikerül csak elhelyeznie.

Ebben az esetben a paratextusok vizsgálata voltaképpen a történelemtankönyvek segédszövegeinek részletes elemzését jelenti, amit Lajtai „vallatlan történetész-pragmatikus” (uo.) felfogásban végez el. Ez egyfelől a szövegkezdő paratextusok különféle típusainak, másfelől a jegyzetanyag, illetve az intertextuális betoldások (idézetek) működtetésének a feltérképezését jelenti. Az előbbieket esetében olyan módszerről van szó, amellyel a politikai gondolkodástörténet körébe tartozó munkák (mindenekelőtt a politikai, valamint propagandisztikus röpiratok) jelentős részéről is fontos információk lennének kinyerhetők, a monográfia vonatkozó fejezete ezért mindenképpen úttörő jellegű. A címek, mottók, dedikációk és előszavak elemzése a hazáról, illetve a hazafiságról szóló diskurzus különféle kifejeződési formái kapcsán vázolja fel a segédszövegek ezen típusaira jellemző „nemzetisítést”, „nemzetiesedést”. A tankönyvek mottóhasználatát alapvetően hasonló a XIX. század eleji világi tárgyú nyomtatványokéhoz, az idézetek mindenekelőtt a klasszikus auktoroktól, a kortárs magyar irodalom kulcsszereplőitől, továbbá német szerzőktől származnak. Még ha viszonylag szűk forrásanyag is, de megfigyelhető az a folyamat, amelyben a „patrióta” beszédmód egyre inkább anyanyelvű szentenciákra épít. A tankönyvek idézethasználatát szintén a „nemzeti közösségépítés-diskurzus” jellegzetes toposzaival mutat összhangot (308. old.), alapvetően pedig egy jövőorientált múltdiskurzust rajzol ki, összhangban

azzal, amit Lajtai az egyik alcímében a „tevékeny hazaszeretet retorikájának” nevez (305. old.).

Az *Embléma és panteonizáció* című fejezet első sorban a Bedeő Pál gazdagon illusztrált tankönyve különböző kiadásaiban található képanyagot elemzi. A XVIII. század végének–XIX. század első felének tankönyveire ugyanis – hasonlóan a kor más történeti-politikai tárgyú kiadványaihoz – didaktikus funkciójuktól függetlenül, alapvetően nem jellemző a képi anyag használata, s bár esetenként találkozhatunk térképekkel, címerábrázolásokkal, a figurális illusztrációk kifejezetten ritkák. A kora újkori rendi politikai vizuális kultúra, valamint a XIX. század közepi ikonográfiai-topikus „kontinuitás” szemléletes bizonyítéka a XVII. század derekán keletkezett ún. „Nádasdy-Mausoleum” képanyagának makacs tovább élése, többek között Bedeő munkáján keresztül. A „Nádasdy-Mausoleum” jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni a magyar politikai kultúra és rendi (nemesi), majd nemzeti panteonizáció szempontjából.²⁶ A XVIII–XIX. század folyamán nem csupán az eredetileg 1664-ben Nürnbergben kiadott nyomtatvány illusztrációit hasznosították újra különböző formákban, további arra érdemes személyekkel bővítve a panteont, de a piarista pap-történész Horányi Elek fordításában 1773-ban a latin–német elgiumok magyar fordítása is megjelent. A portrét Bedeő Pál a *Magyarok' Története a' Vezérek' s Királyok képeivel* című tankönyvében – amely 1843-tól 1864-ig összesen tíz magyar és német kiadást ért meg – a *Mausoleumot* „általában a lehető legnagyobb pontossággal igyekeztek követni” (348. old.), ugyanakkor például a címer- és klenódiumábrázolásokat vagy a trikolórt tekintve innovatív megoldásokat is alkalmaztak, felmutatva valamint a nemzeti szimbólumok későbbi kánonjának kialakulása folyamatából. Ebből a szempontból a tankönyv lényegében a rendi költészetben, illetve az irodalom és a vizuális kultúra magasabb regisztereiben már hosszabb idő óta működő panteonizációs diskurzus²⁷ bizonyos elemeit a *Mausoleumot* imitáló vizuális anyagon keresztül popularizálta. Oly módon, hogy a tömegigénynek megfelelően, egyfelől igyekezett a „nemzetisített” nevelést szolgáló pedagógiai célok, másfelől kiadjuk, Bucsanszky Alajos számára a minél gyorsabb profitszerzés szolgálatába állítani.

A NEMZET FOGALOM- ÉS ESZMETÖRTÉNETE

Az utolsó fejezet módszertanában közelebb áll a mai magyar tudományosságban a kontextualista-konceptualista eszmetörténet eryőkkifejezéssel illetett megközelítésekhez, mint a korábbiak, s – a historiográfiai bevezetőn túl – valószínűleg leginkább ez tarthat számot a korszak politika- és politikai gondolkodástörténetével foglalkozó kutatók szélesebb körének érdeklődésére. Lajtai ebben a részben ugyanis olyan, többek között a tankönyvekben is gyakran előforduló kulcsszavak aprólékos fogalomtörténe-

ti elemzését végzi el, amelyekkel kapcsolatban, bár résztanulmányok születtek a korszakra vonatkozóan, használatuknak és jelentésváltozásainak mikéntjét átfogóan, ennyire kiterjedt forrásbázison még senki sem vizsgálta. A fejezet problémafelvetése leginkább Reinhart Koselleck vonatkozó munkásságát és Szűcs Jenőnek a nemzetfogalommal kapcsolatos dolgozatait idézi. Ugyanakkor a kötet, a XVIII–XIX. századi forrásanyag összetettségéhez mérten, mégsem csupán bemutatja egy-egy fogalomnak az adott korpuszból kiperparálható diakrón változásait, hanem el is helyezi a professzionalizálódó történettudomány, sőt olykor a jelentős politikai események (mint az 1790–91. évi diéta) kontextusában.

A szerző a „(magyar) történelem” propedeutikus jellegű vizsgálatán túl, a nemzet fogalmi bokrait két irányból közelíti meg, egyrészt az „ethnosz”, másrészt az „állam”, azon belül pedig hangsúlyozottan az „alkotmány” felől. A történelemfogalomra vonatkozó tankönyvi reflexiókból az derül ki, hogy a szerzők tárgyakat alapvetően annak gyakorlati hasznára, azaz az erkölcsnemesítés, illetve a hazafias-nemzeti nevelés szempontjából ítélték meg, a tankönyvek egy részénél ez azonban a hitelesség követelményével, episztemológiai kérdések feszegetésével is kiegészült. Ezek az elképzelések egybecsengtek a két Ratio által kitűzött célokkal, melyekben a „hazai történelem” oktatásának olyan – a monarchikus patriotizmus korabeli európai divatjába illeszkedő – utilitarisztikus víziója fogalmazódott meg, amely a közjó szolgálatára, az uralkodó iránti hűségre és a haza szeretetére nevelést a hazai história oktatásán keresztül képzelte el. Ehhez pedig a Magyar Királyság történelme kellően bőséges, ám a gyakorlati hasznosság oldaláról szelektálandó példátartat jelentett.

Lényeges elmozdulást jelent a haza, illetve az ország történetének oktatását szorgalmazó uralkodói rendeletekhez képest, hogy a tankönyvek többnyire „saját tárgyakat tendenciózus módon a magyar nemzet történetével azonosítják” (395. old.). A tankönyvek nemzetdiskurzusait Lajtai alapvetően négy probléma köré csoportosítja. Ezek egyfelől az etnoszhoz kapcsolódnak mint az „eredet”, azaz az őstörténet elbeszélései (a szkíta–hun–magyar leszármazástudat változatai), illetve a nép jellegére, jellemzőire vonatkozó elképzelések (név, vallás, anyanyelv és nemzeti karakter), másfelől a „nemzet” alkotmányának geneziséhez (honalapítás, országszerzés), (köz)jogi szimbólumaihoz (Szent

26 ■ Ehhez legújabbban, átfogó jelleggel lásd: Köllő Zsófia: *Fikció, nyelv, politika – szempontok a Nádasdy-Mausoleum és recepciójának értelmezéséhez*. PhD-értekezés, kézirat. BBTE, Kolozsvár, 2015.

27 ■ Részletesen lásd: Porkoláb Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*. Anonymus, Bp., 2005.

28 ■ Koselleck: *Nép, nemzet, nacionalizmus*, 12–23. old.

29 ■ Vö. Reinhart Koselleck: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet*. Ford. Hidas Zoltán. In: uő: *Elmúlt jövő. A történeti időök szemantikája*. Atlantisz, Bp., 2003. 121–145. old. ltt: 132–133. old.

Korona, Aranybulla) és történeti változásaihoz (társadalmi berendezkedés kialakulása, alkotmányfejlődés stb.). A rendkívül aprólékos, párhuzamosan szinkrón és diakrón tényezőket is figyelemmel kíséző fogalmi-diskurzív elemzés nehézsége ugyanakkor ezekben a fejezetekben mutatkozik meg a leginkább.

A nemzeti történelemhez köthető egyes alapfogalmak és fogalmi bokrok szemantikai telítettségéből, a hagyományos és modernizálódó jelentések huzamosabb időn keresztül párhuzamos használatából inkább az egyes értelmezések sokszor konfúzus együttélése, mintsem a nacionalizmuselméletek gyakorta leegyszerűsítő modelljeibe illeszthető, lineárisként leírható folyamatok rajzolódnak ki. Ugyanakkor bizonyos elemzett munkákban – például ifj. Péczely József vagy Horváth Mihály tankönyveiben – jóval egyértelműbben megragadhatók a változások. A tulajdonképpeni változás – amelynek lényege Koselleck szerint²⁸ a „nép”, a „nemzet” fogalmainak jövőre irányultsága, történetfilozófiai perspektívába helyeződése – már a reformkor és a negyvenes évek tankönyveiben is elkezdődik ugyan, ám „az új típusú, kollektív érzelmi-erkölcsi normarendszert feltételező, illetve terjesztő nemzetdiskurzust lefedő terminológia 1848 előtt még javában kristályosodási állapotban van” (504. old).

Mint arról már szó esett, Lajtai L. László monográfiája egyszerre több művet rejt magában, melyeknek egymáshoz kapcsolódása azonban korántsem zökkenőmentes. Nem mintha a gondos olvasó számára nem rajzolódna ki a nemegyszer rendezetlennek tűnő idézetrengetegből a konceptuális változások irányai és arányai vagy – ahogyan a kötet fülszövegén is olvasható – „a modern magyar nemzetépítés aktív és passzív résztvevői” számára a történelemtankönyveken keresztül a nemzet mint közösség megragadására kialakult fogalmi keretek jellemzői. Sokkal inkább az a helyzet, hogy az anyag rétegzettsége, illetve az első fejezetekbe beemelt szempontok sokfélesége (felekezeti, politikai, intézményi, társadalmi stb. kontextusok) egyértelműbb kapcsolódást igényelt volna egymáshoz, illetve az elemzésnek a dolgozat elején határozottan kifejtett metodológiai, szemléleti alapjaihoz. A fogalmi, ikonográfiai, narratív változások kimutatása pedig a források megszólaltatásán túl, jóval határozottabb, sőt merészebb szerzői hangot tett volna szükségessé. Ahogyan ezt már több korábbi recenzens is megjegyezte, a forráscsoport részletes vizsgálatát követően sem a részek, fejezetek és alfejezetek végén nincsenek tömör és problémaközpontú összefoglalók, sem a jegyzetekkel együtt több mint 600 lapra rúgó könyvet nem zárja a vizsgálat eredményeit összegző utószó, ami már a munka kézikönyvjellegű használatát is megnehezíti.

A bevezető fejezetekben felrajzolt historiográfiai és elméleti háttér, illetve a kötet egyes részei, az eltérő metodológia ellenére, következtetéseiket tekintve szorosan összefüggnek. A könyv predominantan fogalomtörténeti nézőpontja és az egymással párhuzamosan kiaknázott módszertani inspirációk megerősíteni látszanak a „nyeregidő”-hipotézis érvényességét egy speciális magyar(országi) korpuszon, ideértve a tankönyvek hátterében is ott munkáló történettudományos és politikai diskurzusokat. Azaz a „nemzet” fogalma köré szervezve demonstrálhatóvá válik a modern politikai-társadalmi szókincsnek a XVIII. század végi, de különösen a XIX. század első felében meginduló átalakulása: a régi kifejezések szemantikai átstrukturálódása, neologizmusok megjelenése,²⁹ valamint kollektív jellegük és jövőre irányultságuk előtérbe kerülése. □